श्रियै नमः

श्रीरङ्गनाथमुनिप्रणीतश्रीसूक्तभाष्यसंग्रहः ॥

श्रीपराशरभट्टार्य श्रीरङ्गेशपुरोहित ।
श्रीवत्साङ्कसुत श्रीमान् श्रेयसे मेऽस्तु भूयसे ॥
यत्पदाम्भोजघटिता भणितिर्दुर्लभाऽन्यपि ।
पदानि परमां मुक्तिं सूते तां श्रियमाश्रये ॥
श्रियः सूक्तं समुदितं यज्जपो मङ्गलावहः ।
अशरण्यशरण्यं तत् व्याकुर्मो भोगमोक्षदम् ॥

—o—o—

सर्वेश्वरेश्वरी लक्ष्मीर्भोगमोक्षप्रदायिनी ।
आद्ययाऽऽवाह्यते देवी श्रीनिवासात् हरिप्रिया ॥

श्रीः

श्रीसूक्तपरिष्कारः

यत् पूरुषः पौरुषसूक्तवेद्यो लक्ष्मीश्च पत्न्याविति वेदसाक्ष्यात् ।
नारायणः श्रीश इति प्रतीतः, तत् सूक्तमस्या अपि योज्यतेऽत्र ॥

श्रीसूक्तमन्त्रैः प्राधान्येन श्रिय उक्तानि विशेषणानि श्रीवेंकटेश-कल्याणचरितकाव्येऽस्माभिरेवं क्रमेण समप्रादिषत—

"इयं हि सा दिव्यसुवर्णवर्णा धनप्रदा सैन्यसमृद्धिहेतुः ।
सौशील्यमन्येश्वरभावदृश्या परं शरण्यत्वयशोनिधानम् ॥
चिह्नाभिमाना भृशकीर्तिधात्री शमन्यलक्ष्म्याः घ्नभूसमृद्धिः ।
संकल्पितस्वान्तगतेप्सितानां विश्राणनी विश्रुतभव्यजन्मा ॥
स्निग्धान्नपानार्पणपुण्यलोका संह्लादयित्री शुभधर्मनेत्री ।
विशेषतोऽशेषफलप्रदात्रीत्यमंस्त तां स श्रुतिवृन्दवन्द्यः॥" इति ।

हरिः ओं । हिरण्यवर्णां हरिणीं सुवर्णरजतस्रजाम्।
चन्द्रां हिरण्मयीं लक्ष्मीं जातवेदो म आवह ॥ १ ॥

हिरण्यवर्णामित्यादि । हे **जातवेदः**—लक्ष्मीपते ; जातं स्वतसिद्धं वेदः—धनं वा, ज्ञानं वा यशो वा, यस्य स जातवेदा. । **हिरण्यवर्णा**-हितरमणीयाम् । हितत्व अपेक्षितार्थसाधकत्वम्; रमणीयत्वं प्रीत्यनुरूपत्वम् । **हरिणीं**—सर्वपापहरणशीलाम्, **सुवर्णरजतस्रजाम्**—स्वसौन्दर्यलावण्यानुगुणनित्यनिर्मलविराजमानस्रग्वस्त्राभरणोद्भासिताम्, **चन्द्रां** सर्वाह्लादकारिणीम् **हिरण्मयीं**—हिरण्यादिसर्वधनप्रचुरा **लक्ष्मीम्**-सर्वसुरासुरमनुजमुनीन्द्रादिभिर्लक्षणीया-प्रार्थनीयाम् ; सर्वैश्वर्यनिमित्तमनादिव्यलक्षणसंपन्ना वा । **जातवेदो म आवह**-एवमूता ता लक्ष्मीं स्वरसमाश्रयणोन्मुखस्य सर्वोपकरणसमृद्ध्यर्थम्, **आवह**—सन्निधापय । लक्ष्मीनिरीक्षणादेव सर्वेषां सर्वसमृद्धि ॥ १ ॥

पूर्वेणाऽऽवाहिता लक्ष्मीं सर्वमङ्गलदायिनीम् ।
अनन्यगामिनीं नित्या द्वितीयेन नियच्छति ॥

तां म आवह जातवेदो लक्ष्मीमनपगामिनीम् ।
यस्यां हिरण्यं विन्देयं गामश्वं पुरुषान् अहम् ॥ २ ॥

तां—पूर्वोक्तसमस्तकल्याणगुणगणप्रकाराम् । **लक्ष्मीं**-चतुर्मुखशनमखादिसकलसुरासुरप्रार्थनीयविभवलक्षणाम्, **मे**-मत्सेवार्थं । **आवह**-मयि सन्निधापय । कथमित्यपेक्षायां **अनपगामिनीम्**--मत्समीपादन्यत्र कदाचिन् कचिदपि तु नेच्छन्ती, यथा मयि नित्यानपायिनी, तथा कुरु । **यस्याम्**—सकलापेक्षितप्रदातृत्वेन श्रुतिस्मृतिसिद्धायां, **हिरण्यम्**—

हिरण्यरूप्यादि, **गाम्**—गोमहिषादिजीवधनम्, **अश्वम्**—रथगजतुरगादिवाहनसमृद्धिम्, **पुरुषान्**—दासीदासादिपरिचारकान् सर्वैर्विभवैर्विहीनोऽहं **विन्देयम्**—सर्वां विभूतिं लभेयेति ॥ २ ॥

जगत्सर्गस्थितिध्वंसव्यापनादिषु कर्मसु ।
स्वप्रेयांसं तृतीयेन क्रीडन्तमनु धावनीम् ॥ आह्वयति ।

अश्वपूर्वां रथमध्यां हस्तिनादप्रबोधिनीम् ।
श्रियं देवीमुपह्वये श्रीर्मा देवी जुषताम् ॥ ३ ॥

अश्वपूर्वां—व्यापनभरणनियमनादिजगद्व्यापारेषु, **अश्वः**—व्यापनशीलो भगवान् यस्याः पूर्वप्रदेशे, सा अश्वपूर्वा ताम्। **रथमध्यां**—रथानां ईहाशीलाना रंहणशीलानां वा जीवानां **मध्ये**—हृदयगुहायां आत्मत्वेन या तिष्ठति सा **रथमध्या** । यद्वा, रथस्य-शरीरस्य, श्रीनिवासस्य सर्वेश्वरस्य सौन्दर्यलावण्याद्याकाराप्राकृतपञ्चशक्तिमयदिव्यविग्रहस्य, 'शरीरं रथमेव च' इति श्रुतिप्रसिद्धे, मङ्गलाकारे वक्षःस्थले नित्यसन्निहिताम्[1] । **हस्तिनादप्रबोधिनीम्**—गजेन्द्राद्याश्रितार्तनादे परमकृपाम्बुधेः सर्वेश्वरादपि प्रथमप्रबोधनशीलाम् ।

पूर्वाधिस्यैवं [वा] योजना । **अश्वपूर्वाम्**—यस्याः प्रयाणकाले सेनाग्रे असंख्येयानि अश्ववृन्दानि पुरस्ताद्गच्छन्ति, ता अश्वपूर्वाम् । **रथमध्याम्**-यस्याः सेनामध्ये मणिमयानि दिव्यानि रथकदम्बानि सन्निहितानि भवन्ति, तां **रथमध्याम्** । **हस्तिनादप्रबोधिनीम्**—पद्मवनवासित्वात् पद्मप्रियाणां गजानां नादे प्रबुद्ध्यमानाम् ॥ ३ ॥

1 रथमध्यशब्दात् अर्श आद्यचि रथमध्या तामिति विग्रहे तात्पर्यम्।

संस्तूय नामभिर्दिव्यै प्रसन्ना करुणाननाम् ।
चतुर्थेन पुनर्देवीं सुस्मिता परिपश्यति ॥

कां सो(स्मिता)स्यां हिरण्यप्राकारामार्द्रां ज्वलन्तीं तृप्तां तर्पयन्तीं पद्मे स्थितां पद्मवर्णां तामिहोपह्वये श्रियम् ॥ ४ ॥

काम्-सुखस्वरूपाम् । **नाममालायां**-'नमामि भार्गवीं ख्यातिं सुखां सौम्या सुखप्रदाम्' इति । 'अथवा ससारसागरनिमग्नं स्वोत्तरणाय प्रष्टव्या **कां** । **सोस्मयाम्**—उत्स्मयसहिताम् । तकारलोपश्छान्दस । **हिरण्यप्राकारां**—नानारत्नमयसुवर्णमयप्राकारपरिवृताऽऽनन्दमयदिव्यमण्डपान्तर्निवासिनीम् । **आर्द्राम्**—दयार्द्रहृदयाम् । **ज्वलन्तीम्** लावण्यमयेन स्वतेजसा सर्वान् लोकान् भासयन्तीम् । **तृप्ताम्**—भगवत्संश्लेषजनितेन महानन्देन स्वय तृप्ताम् । **तर्पयन्तीम्**-कान्तिशान्त्याकरमधुरशीतलविलोकनामृततरङ्गपरम्परया तापत्रयतप्तं प्राणिजातमाह्लादयन्तीम् । तथा **पद्मे स्थिताम्** स्वसौन्दर्यसौकुमार्यानुगुण सुगन्धशीतलसुखस्पर्शपद्मासनासीनाम् । **पद्मवर्णाम्** पद्मोदरसहोदराम्, अशेषजनवर्णनीयलावण्यमयदिव्यशोभाम् । **तां श्रियं** सर्वै सर्वप्रकारैः समाश्रयणीया इह तच्छेषैतैकस्वरूपे मयि, **उपह्वये** तदनुकूलाञ्जलिमुद्रादिभिरभिमुखीकरोमि ॥ ४ ॥

आहूतामागता देवीं पद्ममेन प्रपद्य ताम् ।
नाश तु सहभार्याया अलक्ष्म्या वृणुते तत ॥

चन्द्रां प्रभासां यशसा ज्वलन्तीं
श्रियं लोके देवजुष्टामुदाराम् ।

तां पद्मनेमिं(मीं) शरणमहं प्रपद्ये
अलक्ष्मीर्मे नश्यतां त्वां वृणे ॥ ५ ॥

चन्द्रां—'चदि आह्लादने'। निरतिशयानन्दरूपामिति यावत्। **प्रभासां**-प्रकृष्टतया भासमानाम् ; शुद्धसत्त्वप्रकाशशुभाश्रयदिव्यमङ्गलविग्रहाम्। यद्वा **प्रभासां**—सर्वस्य लोकस्य सहस्रेन्दुसमप्रकाशाम्। **यशसा** देवस्य सर्वेश्वरस्य सहधर्मचारिणीत्वेन सर्वलोकविदितेन गुणवत्त्वसौभाग्येन यशसा ज्वलन्तीम् अनुकूलाननुकूलास्वादतापकरदिव्यज्योतिस्स्वरूपाम्। यद्वा, **यशसा ज्वलन्तीम्**-निरतिशयमङ्गलविभूत्यादिमत्तया तथाविधगुणविभूत्यादिप्रदतया अनुग्रहैकस्वरूपतया च दीप्यमाना **श्रियं**-सर्वसमाश्रयणीयाम्। यद्वा, 'शृणोति श्रावयति' इत्याद्युक्तप्रापकत्वोपयुक्तसमस्ताकारवतीम्। **लोके**-विभूतिद्वये। **देवजुष्टां**-देवैः चतुर्मुखशिवशतमखहुतवहादिदेवैः अनन्तगरुडादिभिः देवोत्तमैश्च स्वपदलाभाय तदनुगुणसमृद्धये आनन्दानुभवाय च यजनभजनमननादिभिः **जुष्टां** सेव्यमानाम्। यद्वा, **देवजुष्टां**-देवेन निरुपाधिकक्रीडनादिमता "दिव्यो देव एको नारायण" इत्युक्तदेवेन, **जुष्टाम्**— निरतिशयप्रीतिविषयीकृताम्। **उदाराम्**-तेभ्य सुरादिभ्य सर्वकामवर्षिणीम्। उक्तं च **भट्टपराशरपादैः** श्रीगुणरत्नकोशे—

५. मं—सर्वाह्लादस्वभावां जगति हरिवपुर्भाधिकानुभासं
कीर्त्याऽनुग्राहिकैवेत्ययतपनतनु पड्ङ्धिश्रीत्वपूर्णाम्।
अत्यन्तंविष्णुहृद्यामनवधिफलदां पाणिभूपाब्जलीला-
वद्याशेषप्रपञ्चां विधिवदिह फलोपायसिद्ध्यै प्रपद्ये ॥ इति पतदर्थः।

"ऐश्वर्यमक्षरगतिं परमं पदं वा कस्मैचिदञ्जलिभरं वहते वितीर्य । अस्मै न किंचिदुचितं कृतमित्यथाम्ब! त्वं लज्जसे कथय कोऽयमुदारभाव ॥" इति । **पद्मनेमिम्**—पद्ममेव नेमि नयनसाधनं यस्याः सा पद्मनेमिः । करतलकलितेन पद्मेन समाश्रितानां सर्वेषां सर्वमनिष्टमपहाय सर्वकालं स्वचरणाम्भोजं प्रापयन्तीमित्यर्थः । **ताम्**-अहिर्बुध्न्यसहिता लक्ष्मीतन्त्रादि प्रसिद्धवैभवां सर्वेश्वरीम् , **अहम्** अत्यन्ताकिञ्चनोऽहमुपायान्तरशून्यः **शरणं प्रपद्ये** । **श्लो**- इह चामुत्र चानिष्टनिवृत्तीष्टाप्तिसिद्धये ।

साक्षाल्लक्ष्म्याः पदाम्भोजे भूयास्तां शरणं मम ॥

त्वां वृणे—त्वच्चरणारविन्दयुगलमेव परमोपायमध्यवस्यामि । अनया प्रपत्त्या त्वत्प्राप्तिविरोधिनी **अलक्ष्मीः** दुस्सहभार्या मे त्वत्स्मृति-कीर्तनादौ प्रवृत्तात् मत्त **नश्यताम्**—नश्यतु ॥

[1]यद्वा, **शरणं प्रपद्ये**—निरपेक्षमदभिमतसाधकत्वाध्यवसाय-पूर्वकं तव चरणारविन्दयोर्भरन्यासं करोमि । **अलक्ष्मीः**—'सा हि श्रीरमृता सताम्' इत्युक्तब्रह्मविद्याया अभाव मे ब्रह्मविद्याविरोधि पापाक्रान्तस्य **नश्यताम्**—क्षिप्रं नश्यतु । **त्वां वृणे**—अनुग्रहैकरूपां मम मातरं गोप्तृत्वेन, **वृणे**—यथावस्थितमोक्षोपायनिष्पत्त्यर्थं प्रार्थये ॥

अस्मिन् मन्त्रे श्रीशब्दे आनुकूल्यसङ्कल्पप्रातिकूल्यवर्जनरूपं मङ्गद्वयमनुसन्धेयम् । अहंशब्दे आकिञ्चन्यानुसन्धानरूपं कार्पण्यं अङ्गमनुसन्धेयम् । त्वां वृणे इत्यत्र गोप्तृत्ववरणरूपमङ्गमनुसन्धेयम् । शरण

---

1 प्रथमं मोक्षार्थप्रपत्तिपरतया व्याख्याय अथ उपायसिद्ध्यर्थ-प्रपत्तिपरतया व्याख्याति यद्वेति ।

प्रपद्ये इत्यत्र महाविश्वासरूपमङ्गं भरन्यासरूपोऽङ्गी चानुसन्धेये। एवं मन्त्रार्थमनुसन्धाय श्रीप्रपदनानुष्ठानं कर्तव्यमिति सम्प्रदायः ॥ ५ ॥

श्रीसाधकेन बैल्वेन फलेन श्रीविघातिनः ।
षष्ठेऽलक्ष्मीश्च तद्विघ्नान् मायादीन् नाशयत्ययम् ॥

आदित्यवर्णे तपसोऽधिजातो
वनस्पतिस्तव वृक्षोऽथ बिल्वः ।
तस्य फलानि तपसा नुदन्तु
मायान्तरायाश्च बाह्या अलक्ष्मीः ॥ ६ ॥

आदित्यवर्णे । बाह्यान्तरसकलतमोनिरोधितेजोमयदिव्यस्वरूपे ! **तपसोऽधिजातः**-तपसः-सर्वैश्वर्यमित्येव सङ्कल्पात्, अधिजातः सर्व-मङ्गलान्यधिकृत्य जातः-समुद्भूतः । **वनस्पतिः**-वनानां पतिः, सर्वेषां वृक्षसमूहानामधिपतित्वेन प्रसिद्धः । अथ-मङ्गलस्वरूपः । **बिल्वः** । "श्रीकामो जुहुयादग्नौ पद्मैर्बिल्वैस्तथा फलैः"। **तस्य फलानि तपसा** स्वहोमनिरीक्षणादिना सर्वविघ्नान्, **नुदन्तु**-नाशयन्तु ।

के ते विघ्नकरा इत्याशङ्कायामाह--**मायान्तरायाश्च बाह्या अलक्ष्मीः** । **माया**-अन्यथाज्ञानमन्यथाप्रवृत्तिश्च । **अन्तरायाः** तद्भजनादिविघ्नाः । **बाह्याः**--लक्ष्मीसंबन्धरहिताः, **अलक्ष्मीः**-लक्ष्मीप्रतिभटभूताः । सर्वान् तान् विनाशयन्तु । ते सर्वे श्रीसंबन्धविरोधिनः । **अलक्ष्मीः**-दुस्सहपत्नी, 'तत्सहचारिण्यश्च'[1] ।

---

1 मायान्तरायाः अन्यथाज्ञानादिरूपआन्तरविघ्नवर्ताः । अतो भावच् । बाह्याश्चान्याः । अलक्ष्मीरिति विशेष्यं द्वितीयाबहुवचनान्तम् इति व्याख्यानमुचितम् ।

उपैतु मां देवसखः (देवि सह)
कीर्तिश्च (मणिना)मुनिना सह ।
प्रादुर्भूतोऽस्मि राष्ट्रेऽस्मिन्
कीर्तिमृद्धिं ददातु मे ॥ ७ ॥

विद्यैश्वर्यादिप्राप्तिनिदानकीर्त्यादिकमर्थयते । हे देवि मां त्वदाश्रयं, कीर्तिः-विद्यैश्वर्यादिकृता प्रथा, मणिना-रत्नादिभिः सह युगपत्, उपैतु-प्राप्नोतु । अहं अस्मिन् लोके प्रादुर्भूतोऽस्मि-त्वत्प्रसादात् प्रवुद्धोऽस्मि। कीर्तिम्, ऋद्धिं-धनादिसमृद्धिं च मे-मह्यं ददातु दिशतु। सा लक्ष्मी इति शेष ॥ ७ ॥

क्षुत्पिपासां मलां ज्येष्ठामलक्ष्मीं नाशयाम्यहम् ।
अभूतिमसमृद्धिं च सर्वान् निर्णुद मे गृहात् ॥ ८ ॥

क्षुत्—अन्नेच्छा। क्षुत्पिपासामिति समासो वा । पिपासां—विषयस्पृहा, मलां-मलसन्नद्धाम् । अलक्ष्मीं-प्रतिभटरूपाममङ्गलस्वरूपाम् । ज्येष्ठाम्-दुस्सहपत्नीम् अलक्ष्मीं-दर्शनायोग्याम् । हे लक्ष्मी, सर्वान् एतान्, त्वत्समाश्रयणबलेन मे गृहात्-अस्मद्गृहात्, नाशयामि-त्याजयामि। अभूति इत्यादि। हे देवि। अभूतिं गृहक्षेत्रारामदासीदासादिविभूतिनिरोधिनीम्। असमृद्धिम्-धनधान्यस्वर्णरूप्यादिसमृद्धिनिघातिनीं सर्वां पूर्वोक्तां सविभूतिका ज्येष्ठाम्, मे गृहात्-त्वदाश्रयगमनयोजनस्य मम गृहात्, मत्सम्बन्धिदेशविशेषात्, निर्णुद-त्याजय ॥ ८ ॥

अलक्ष्म्यादीन् पराणुद्य स्वगृहात् पुनरेव ताम् ।
सर्वेश्वरीं श्रियं देवीं नवमेनाह्वयत्ययम ॥

गन्धद्वारां दुराधर्षां नित्यपुष्टां करीषिणीम् ।
ईश्वरीं सर्वभूतानां तामिहोपह्वये श्रियम् ॥ ९ ॥

गन्धद्वाराम्–गन्धशब्देन लक्ष्मीसमाराधनोपकरणभूतानि पुष्पधूपदीपनैवेद्यानि समाराधनक्रियालम्बनभूतानि सर्वाण्युपलक्ष्यन्ते । तानि-द्वाराणि यस्यास्ताम् । **दुराधर्षां**—अभक्तैरमन्दैः पूर्वोक्तोपायरहितैश्च प्राप्तुमशक्याम् । **नित्यपुष्टां** सर्वकालसर्वदेशसर्ववस्तुष्वपि सर्वदा पुष्टाम् । [1]**करीषिणीम्**-कर्षवतीम्, मृद्वतीं वा । **ईश्वरीं सर्वभूतानाम्**-चतुर्मुखशिवशतमखप्रभृतिदेवासुरसिद्धगन्धर्वमनुजादीनां सर्वेषां भूतानां नित्यसूरीणां च **ईश्वरीं**-नियन्त्रीं, स्वामिनीं । यद्वा 'अशू व्याप्तौ' इति धातोः, "ईचोपधाया" इति अकारस्थाने ईकारे वरच्प्रत्यये च, ईश्वरशब्दो निष्पन्नः व्यापित्ववाची । तथाच सर्वभूतेश्वरीं सर्वभूतनियन्त्रीं, व्यापिनीं वा । "नित्यैवैषा जगन्माता विष्णोः श्रीरनपायिनी । यथा सर्वगतो विष्णुस्तथैवेयं द्विजोत्तम ॥" इति । अन्यत्रापि "त्वयैतत् विष्णुना चाम्ब जगत् व्याप्तं चराचरम् ॥" इति ।

ताम्—उक्तगुणलक्षणाम् । **इहोपह्वये**—पूर्वमलक्ष्म्यादिदूषिते इदानीं तत्त्यागात् देव्यागमनयोग्ये, **उपह्वये**-सर्वसमृद्ध्यर्थमाह्वयामि । **श्रियं**-पुरुषकारत्वेनोपायत्वेन चाऽऽश्रीयमाणाम् । 'श्रृ हिंसायाम्' इति आश्रितदोषनिवर्तकत्वम् । 'श्रु श्रवणे' इति आश्रितानामार्तनादं स्वयं श्रुत्वा भगवन्तं प्रति श्रावकत्वम् । 'श्रा परिपाके' इति आश्रितदोषान् अपहाय, "श्रीणाति च गुणैर्जगत्" इति आश्रितगुणपूरकत्वम् ।

1 करीषशब्दो गोमयवाची ।

"शृणाति निखिलान् दोषान् श्रीणाति च गुणैर्जगत् ।
श्रीयते चाखिलैर्नित्यं श्रयते च परं पदम् ॥" इति ।

अत्रेदं तत्त्वम्—सत्-ब्रह्म-आत्म-नारायणशब्दाः छागपशुन्यायेन सामान्यविशेषभावनया नारायणे देवताविशेषे पर्यवसन्नाः यथा, तद्वत् श्रद्धा—विष्णुपत्नी—श्रीशब्दाः सामान्यविशेषभावनया तन्न्यायेन लक्ष्मीरूपे देवताविशेषे पर्यवसन्नाः ॥

नन्वेवं श्रियोऽप्यनन्याधीनत्वे पतिवन्मुख्येश्वरत्वे, सर्वागमानामेकेश्वरपरत्वाभावादेककण्ठ्यं न स्यादिति चेन्न—अन्योन्येच्छाविघातकयोः अन्योन्यगुणप्रधानभावगन्धरहितयोः अन्योन्यसाहित्यानादरेण जगद्व्यापारेषु पृथक् पृथक् प्रवृत्तिमतोर्द्वयोरीश्वरयोः प्रतिपादने हि आगमानामैककण्ठ्यहानिः । इह त्वनयोर्दांपत्यादिवचनबलात् अन्योन्येच्छाविघातराहित्ये समप्रधानभावराहित्ये जगद्व्यापारेषु पृथक्प्रवृत्तिराहित्यादौ च सर्वागमानां तात्पर्याभ्युपगमात् ऐककण्ठ्यमुपपन्नम् । सर्वागमानामीश्वरव्यक्त्यैक्यपरत्वरूपमैककण्ठ्यं त्वत्र दुरुपपादम्, श्रीश्रीशविषयसर्वभूतेश्वरत्ववचनयोर्द्वयोरपि तुल्यबलत्वेन तयोरन्यतरस्यापि अन्यथानेतुमशक्यत्वात्। अतो दंपत्योरन्योन्येच्छाविघातादिराहित्ये तात्पर्यं वा, पत्युः प्रधानत्वेन प्रधानीकृतताप्तर्यं वा[निरीक्ष्य?] सर्वागमानामैककण्ठ्यं निर्वाह्यम्।

यथा भगवतो नियन्त्रन्तराभावेन तदैश्वर्यं सापेक्षयोत्कृष्टावधिरहितम्, तथा देव्या अपि नियन्त्रन्तराभावात् तदैश्वर्यमपि सापेक्षया उत्कृष्टावधिरहितम् । उक्तार्थे प्रमाणं च, बलाबलवैषम्यनियामकाभावेन समतुलारूढं परस्परबाधायनर्हम् उभयोरप्यविशिष्टं सर्वभूतेश्वरत्ववचनम् । स्तोत्ररत्ने

भगवन इव, **चतुश्श्लोक्यां** देव्या स्वाभाविकानवधिकातिशयेशितृत्व रूप पतिवत् मुख्यमीश्वरत्व **यामुनाचार्यैः** कण्ठरवेण प्रतिपादितम् । "स्वाभाविकानवधिकातिशयेशितृत्वं, नारायण त्वयि न मृष्यति" इति,

"यस्यास्ते महिमानमात्मन इव त्वद्वल्लभोऽपि प्रभु
नालं मातुमियत्तया निरवधिं नित्यानुकूलं स्वत ।" इति ।

'**भगवद्भाष्यकारैरपि पृथुगद्ये**, 'भगवन्नारायणाभिमतानुरूपस्वरूपरूपगुणविभवैश्वर्यशीलाद्यनवधिकातिशयासङ्ख्येयकल्याणगुणगणाम्' इति, **वेदार्थसंग्रहे** च "अभिमतस्वानुरूपस्वरूपरूपविभवैश्वर्यशीलाद्यनवधिकमहिममहिषी" इति प्रतिपादितम् । **श्रीवत्सचिह्नमिश्रैरपि** 'देवि त्वन्महिमावधिर्न हरिणा नापि त्वया ज्ञायते" इति अनवधिकमाहात्म्य प्रतिपादितम् । तदात्मजैश्च **भट्टपराशरपादैः**—

"अस्येशाना जगत इति तेऽधीमहे या समृद्धिं
श्रीश्रीसूक्तं बहुमुखयते तां च शाखानुशाखम् ॥" इति ।

एवमनन्याधीनत्वेन पत्या समस्वातन्त्र्य कण्ठरवेण वर्णितं **श्रीगुणरत्नकोशे**, "युवयोः स्वातन्त्र्यमत्यङ्कुशम्" इति । अतोऽस्या **नार**शब्दार्थत्व "नरसबन्धिनो नारा" इति व्युत्पत्तिमात्रेण, सबन्धश्चात्र 'पतिपारार्थ्यमात्रम्, न तु स्वतो नियाम्यत्वम्, **भगवच्छास्त्रे**, "सर्वैश्वर्य गुणोपेता नित्यं तद्धर्मधर्मिणी ।" इति । अस्यार्थ –सर्वेश्वरत्वधर्मविशिष्टा, **नित्य** सर्वकालेषु **तद्धर्मधर्मिणी** । तच्छब्देन भगवानुच्यते । **तद्धर्माः** शारीरकाध्यायचतुष्टयविवक्षितकारणत्वाबाध्यत्वोपायत्वोपेयत्वसर्वात्मत्वसर्वशरीरत्वादयो धर्माः देव्या अपि धर्मा इति **तद्धर्मधर्मिणी**

इत्युक्तम् ॥ देव्याः सर्वव्यापकत्वसर्वान्तर्यामित्वसर्वनियन्तृत्वादिप्रति पादकानि श्रीविष्णुपुराणभगवच्छास्त्रवचनानि प्रागेव दर्शितानि । यथा,

"लक्ष्म्या समस्तश्चिदचित्प्रपञ्चो व्याप्यस्तदीशस्य तु साऽपि सर्वम् ।
तथाऽपि साधारणमीशितृत्वं श्रीश्रीशयोर्द्वौ च सदैकशेषी ॥" इति ।

तस्यायमर्थः-चिदचिदात्मकः सर्वप्रपञ्चः लक्ष्म्याः शेषभूतः । सा च देवी भगवच्छेषभूता । यद्यपि भगवदपेक्षया उभयोः शेषत्व मेकरूपं वक्तव्यम्, तथाऽपि देव्याः सर्वेश्वरत्वप्रतिपादकश्रुतिस्मृत्यादि बहुप्रमाणविरोधात् स्वतश्शेषत्वाभावे सिद्धे, ऐच्छिकशेषत्वमादाय पर्यवस्यति । प्रपञ्चविषये तु बाधकाभावात्, स्वाभाविकशेषत्वम् । एवं देवीप्रपञ्चयोर्वैषम्यसूचकः **तथाऽपीति** शब्दः। **साधारणमीशितृत्वं**— साधारणम् एकम् इति पर्यायत्वात् उभयगतमीश्वरत्वं व्यासक्तमेकम्; शेषित्वमपि व्यासक्तमेकम्, एकवचननिर्देशात् इति । उक्तं च **श्रीराम-मिश्रैः**-"उभयाधिष्ठानं चैकं शेषित्वम्" इति। एवं व्यासक्तशेषित्वेश्वरत्व-परैव श्रुतिरिति भावः । तदभिप्रायेण "एकः शास्ता" इत्येकत्ववादः उपपद्यते । एवं देव्याः सर्वभूतेश्वरत्वे न किंचित्सकटमित्यलमतिविस्तरेण ॥

कामानां दशमे वाचामाकूतीनां च सत्यताम् ॥ ९ ॥
समृद्धीनां च सत्यत्वं यशसश्च प्रतायते ॥

मनसः काममाकूतिं वाचस्सत्यमशीमहि ।
पशूनां रूपमन्नस्य मयि श्रीः श्रयतां यशः ॥ १० ॥

मनसः कामं-मनसा काम्यमानमर्थजातम् । **आकूतिम्**— अभिप्रायगतं मनोरथपरिकल्पितमर्थम्, **वाचः** संबन्धि, वाचा याच्यमानम्

-सर्वप्रकाराभिलषितमर्थम् । पशूनां रूपं — जीवधनसमृद्धिम् । अन्नस्य अदनीयस्य । रूपं-रूप्यते प्रकाश्यतेऽनेनेति रूपम् । अन्नसमृद्धिहेतुभूतं सर्वम् । सत्यम्-अवितथं यथावस्थितलक्ष्मीप्रसादं, अशीमहि-अभिलषेम । किं च सा श्रीः, मयि — लक्ष्मीचरणकमलयुगलपरिचरणपरे पूर्वोक्तमर्थजातं तत्समृद्धिं प्रथितं यशश्च श्रयताम्-प्रापयतामित्यर्थः ॥१०

अवतीर्णा जगत्यर्थं कर्दमस्य गृहे रमा ।
या तामेकादशे लक्ष्मीं तन्मुखेनार्थयत्यसौ ॥

कर्दमेन प्रजाभूता मयि संभव कर्दम ।
श्रियं वासय मे कुले मातरं पद्ममालिनीम् ॥ ११ ॥

हे **कर्दम**प्रजापते, **कर्दमेन** त्वया, **प्रजाभूता**—प्रजात्वेन स्वीकृता । 'अभूततद्भावे च्विः' इत्यादिना च्विः । ईत्वाभावः छान्दसः । या पुत्रीत्वेन स्वीकृता तां **श्रियम्** । **मयि**-श्रीसमाराधके **संभव**-संभावय । किं च हे कर्दम, त्वत्पुत्रीं श्रियम् , **मे कुले**-लक्ष्मीचरणारविन्दपरिचरणपरस्य मम पुत्रपौत्रज्ञातिसंबन्ध्यादिष्वपि **वासय**--नित्यनिवासिनीं कुरु । तामेव विशिनष्टि **मातरम्**-सर्वभूतजननीत्वात् अस्माकमपि जननीम् , **पद्ममालिनीं**-पद्ममालालङ्कृतां सौन्दर्यलावण्याद्याकारतया सर्वाह्लादकारिणीं श्रियम् ॥ ११ ॥

आपः सृजन्तु स्निग्धानि चिक्लीत वस मे गृहे ।
नि च देवीं मातरं श्रियं वासय मे कुले ॥ १२ ॥

आपः-भगवदायतनभूताः, । स्निग्धानाम्-आज्यतैलमधुप्रभृतीनां कारणभूताः याः, ता आपः, **स्निग्धानि**-आज्यादीनि तानि **मम**-

गृहे सृजन्तु-उत्पादयन्तु । हे **चिक्लीत**-भगवदन्त पुरद्वाररक्षक ; **मे**-लक्ष्मीचरणाम्भोजभक्तस्य मम **गृहे**, मद्भवनद्वार इव, त्वम नित्य सन्निहितो भव । चिक्लीतो नाम भगवदन्त पुरद्वाररक्षक । तथा च पौराणिका· पठन्ति, "पद्मो गदो निधि शखश्चतुर्दंष्ट्रो गजस्तथा । कल्याण सर्पपक्षास्याश्चिक्लीतो गृहरक्षका ॥" इति ।

किंच हे चिक्लीत! **देवीं**-द्योतनशीला, **मातरम्**—अखिललोक जननीं असज्जननीं **श्रिय**-सर्वसमाश्रयणीया, **मम कुले**—असत्पुत्र-पौत्रादिके **निवासय च**-असत्कुलसमृद्धिं च त्वमेव सर्वथेत्यर्थ ॥ व्यवहितस्य'नि' इत्युपसर्गस्य वासयेत्यनेन सबन्ध ॥ १२ ॥

देवासुरमनुष्याद्यैर्वैर्देष्ट्या पद्मवासिनीम् ।
त्रयोदशे पुनर्देवीं लक्ष्मीं प्रार्थयते हरे ॥

आर्द्रां पुष्करिणीं यष्टिं पिङ्गलां पद्ममालिनीम् ।
चन्द्रां हिरण्मयीं लक्ष्मीं जातवेदो ममाऽऽवह ॥ १३ ॥

आर्द्रां-दयार्द्रहृदयतया तापत्रयतप्तान् प्राणिनो दृष्ट्वा दूयमान चेतस्तया तान् स्वकटाक्षामृतैरभिवर्षयन्तीं । **पुष्करिणीं**-पुष्करवर्तिनीम्, श्रीनिलयकर्णिकोदरनिवासिनीं "श्रीनिलयधृतकरकमलवरयुत" इत्यादि **तन्मन्त्रे** । **यष्टिं** यजिक्रियास्वरूपाम्, परमयागमूर्ताम्, यष्ट्या वा । **पिङ्गलां**—भगवच्छायानन्यधारणीयशीतलमनोहराह्लादकरदिव्यवर्णाम् । **पद्ममालिनीं**—दिव्यरूपोद्भूतपद्ममालालङ्कृता "श्रीनिलयमालाधारिणी" इति तन्मन्त्रे । चन्द्रां हिरण्मयीं इत्यादे पूर्ववत् योजना । अत्रापि जातवेदश्शब्देन श्रिय पतिमेव सम्बोधयति ॥ ॥ १३ ॥

आदरातिशयेनैव पूर्वोक्तामविशेषतः ।
चतुर्दशे पुनः प्राह द्वयं तत्सर्वरक्षकम् ॥

आर्द्रां पुष्करिणीं पुष्टिं सुवर्णां हेममालिनीम् ।
सूर्यां हिरण्मयीं लक्ष्मीं जातवेदो ममाऽऽवह ॥ १४ ॥

अत्र 'पुष्टिं', 'सुवर्णां', 'सूर्यां', 'हेममालिनीं' इत्येतावन्मात्रो विशेषः । अन्यत् सर्वं पूर्ववत् ॥

पुष्टिं—अखिलसमृद्धिरूपाम् । **सुवर्णां**-प्रतिकूलानुकूलभीषणरमणीयाप्राकृतदिव्यरूपाम् । **सूर्यां**—सर्वेश्वरवत् सकलचेतनाचेतनव्यापनभरणनियमनशीलाम् । 'सुष्ठु ईरयन्ती' इति सूर्या; ताम् । "राजसूयसूर्य" इत्यादिना निपातः । "सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च" इति। **पुष्टिं**मिति प्राप्यत्वमुक्तम् । **सुवर्णां**मिति प्रापकत्वमिति विशेषः ॥१४

[1]अन्तिमेनाद्य सूक्तार्थतात्पर्यातिशयात् पुनः ।
अनन्यगामिनीं देवीं संनियच्छन् नियच्छति ॥

तां म आवह जातवेदो लक्ष्मीमनपगामिनीम् । यस्यां हिरण्यं प्रभूतं गावो दास्योऽश्वान् विन्देयं पुरुषानहम् ॥ १५ ॥

इति श्रीसूक्तं संपूर्णम् ।

अयमत्र विशेषः-**हिरण्यं....पुरुषान्**— पूर्वोक्तकुप्याकुप्यजीवधनदासादिकमशेषधनजातं यस्यां प्रधानेश्वरैश्वर्यां प्रणिपातप्रसन्नायाम् अखिलनन्दन्यां असज्जनन्या **प्रभूतं**-निरवधिकातिशयं **विन्देयं**-लभेय,

---

1 अद्य=सूक्तावसाने । सूक्तेति । प्रागेव स्पष्टमुक्तेत्यर्थः । तात्पर्यम्=आस्था । संनियच्छन्=भगवन्तं नियच्छन् ।

त्वां-सर्वप्रदानपर्याप्तसमृद्धिमतीं करुणासानन्दमुखीं सर्वेश्वरेश्वरीं श्रियं तच्चरणारविन्दपरिचर्यैकविनोदे स्वज्ञानबलशक्तिक्षमादयासौहार्दादिसर्वकल्याणगुणैस्तव दास्यैकरसे मयि, जातवेदः श्रियः पते! अनपगामिनीं अन्यत्र [1]सर्वत्राप्यपगमनशंकारहिता यथा[स्यात् ?] तथा संनिधापय ॥

एवमेतत्सूक्तोक्तसकलार्थजातं जानता अनेनार्चनहोमजपतर्पणादिकं कुर्वतां तस्याः प्रसन्नपावनकान्तिशान्त्याकरवदनारविन्दनिवेशितमनोनयनबुद्धीनां तच्चरणारविन्दभजनयजनमननस्मरणकीर्तनवन्दनादिपरममङ्गलाचरणानां भगवत्पादाम्भोजविन्यस्तसमस्तभराणामनन्यभावानां पुरुषाणामैहिकमामुष्मिकं वा भोगजातम् , साक्षात्परमपदाधिप्राप्तृभूतपरमपुरुषचरणारविन्दनित्यकैङ्कर्यरसिकपरमसूरिपरिषन्महिम्नादिकमपि सकलं सुलभमिति सकलश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणसिद्धान्तः ॥

यतीन्द्रमाहात्म्यरसिकात् प्रणतार्तिहरात् गुरोः ।
सत्संप्रदायसिद्धोऽर्थः श्रीसूक्तस्य विनिश्चितः ॥

इति श्रीरङ्गनाथमुनिविरचितश्रीसूक्तभाष्यसंग्रहः ॥

---

1 अनपगामिनीमित्यस्य अपगमनं स्वरितत्यागः तद्रहितामित्यर्थोऽलम्।

लक्ष्मीतन्त्रादयो यत्र श्रीसूक्तार्थाः सुविस्तृताः ।
श्रियो नारायणस्येव पारम्यं बोधयन्ति नः ॥ १ ॥
महिमानं श्रियः श्रीमद्यामुनार्यानुसंहितम् ।
चतुश्श्लोक्यामभाषिष्ट श्रीमद्वेदान्तदेशिकः ॥ २ ॥
तत्र सर्वं समालोच्य निरधार्यन्ततो हि यत् ।
यच्चात्र भाष्ये भट्टार्यशिष्यपादावधारितम् ॥ ३ ॥

उभयस्यैकरस्यात् तत् लक्ष्मीनारायणात्मकम् ।
मुक्त्युपाय उपेयश्च शेषीश्वरमिति स्थितिः ॥ ४ ॥
इत्थमीशाद्युपनिषत्परिष्कारविधायिना ।
श्रीसूक्तभाष्यं संगृह्य परिष्कृत्यात्र योजितम् ॥ ५ ॥

इति श्रीवात्स्यवीरराघवाचार्यकृते उपनिषद्भाष्यपरिष्कारे
श्रीसूक्तभाष्यार्थपरिष्कारः ।

—:**:—

ऋक्सूची

ऋक्	ऋक्संख्या	पृ॰सं	ऋक्	ऋक्सं	पृ॰सं
अश्वपूर्वां	३	405	क्षुत्पिपासां	८	410
आदित्यवर्णे	६	409	गन्धद्वारां	९	411
आपः सृजन्तु	१२	415	चन्द्रां प्रभासां	५	405–7
आर्द्रां पुष्करिं	१४	417	तां म आव	१५	417
आर्द्रां पुष्करिं	१३	416	तां म आवह	२	404
उपैतु मां देव	७	410	मनसः काम	१०	414
कर्दमेन प्रजा	११	415	हिरण्यवर्णां	१	404
कां सोस्मितां	४	406			

श्रीसूक्तानन्तरमेतेऽपि सहानुसन्धीयन्त इमानि —

पद्मप्रिये पद्मिनि पद्महस्ते पद्मालये पद्मदलायताक्षि ।
विश्वप्रिये विष्णुमनोऽनुकूले त्वत्पादपद्मं मयि संनिधत्स्व ॥
श्रियै जातः श्रिय आनिर्याय श्रियं वयो जरितृभ्यो दधातु ।
श्रियं वसाना अमृतत्वमायन् भजन्ति सद्यः सविता विदध्यून् ॥
श्रिय एवैनं तच्छ्रियामादधाति संततमृचा वषट्कृत्यं संधत्त
संधीयते प्रजया पशुभिः य एवं वेद ।
महादेव्यै च विद्महे विष्णुपत्न्यै च धीमहि । तन्नो लक्ष्मीः प्रचोदयात् ॥

शुभमस्तु